Інститут президентства в Україні: стан і перспективи досліджень

Марія Кармазіна,
доктор політичних наук,
головний науковий співробітник
Інституту політичних і етнонаціональних досліджень
НАН України

З унезалежненням України почався складний і суперечливий процес творення інститутів національної державності. Серед нових владних структур одним з перших, 1991 року, постав інститут президентства. Відтоді статус, правове поле та різні аспекти діяльності Президента, здійснюваної ним політики привертають пильну увагу науковців. Відтак на сьогодні вже нагромаджено значний фактаж та напрацьовано більш-менш об'ємний аналітичний матеріал стосовно функціонування інституту президентства.

Інтерес до новопосталого інституту влади проявляють не тільки українські дослідники, а й вчені інших колишніх республік СРСР [1]. Розвідки, з якими вдалося познайомитися, виконано у Вірменії, Білорусі, Казахстані та Росії. Враження від них далеко не однозначні. Для переважної їх більшості (зокрема, білоруських і казахстанських) характерна констатація фактів та, сказати б, „м'який" (у стилі „президент – Батько і Геній") аналіз наслідків запровадження інституту президентства, особливістю якого є обгрунтування „доцільності", „оптимальності", „перспективності" політики того чи іншого президента, котрий владарює вже кілька конституційних термінів.

Дещо інша ситуація в Росії. Там науковці, відчуваючи специфіку моменту, проводять грунтовні, гостро критичні по відношенню до структур і політики президента В. Путіна дослідження (про що свідчать, приміром, публікації в журналах „Власть", „Общественные науки и современность", „Полис"). У них прямо вказується, що в країні „виборне самодержавство поступилося **бюрократично-авторитарному режиму**" [2], що В. Путін прийшов „всерйоз і надовго", що його **керована демократія** ще не виявила своєї справжньої сутності, не заявила про себе, так би мовити, на повен

історіографія

голос. А відтак відзначається, що тільки поки що газети „пишуть, що хочуть", „садять без суду й слідства" **тільки декого** з олігархів (які „зарвалися"), що кордони **ще відкриті**, що **ще діє** „кілька політичних партій" [3]. Проте одночасно звучать й інші, сказати б, заспокійливі твердження, суть яких зводиться до того, що в Росії (на відміну від Західної Європи) „можлива інша – неліберальна – форма демократії" [4]. Для декого будь-яка демократія є загалом неприйнятною. Такі політики й політологи прагнуть відродити та зміцнити в масовій свідомості імперську ідею, заводячи мову про необхідність творення „ліберальної імперії", або без обмовок заявляють, що „монархія потрібна Росії, як повітря" [5].

Для нас у цій ситуації цікаво, що в російській науковій, науково-публіцистичній літературі **спостерігається плюралізм думок, позицій, тверджень**. Дехто з російських дослідників ніби припускає, що „кисень невдовзі буде перекрито", відтак працює багато, чесно, без недомовок. Інші ж готові сприйняти, зрештою, „демократію" (чи те, що так називатиметься) в тому вигляді, в якому її запропонує президент, або, навпаки, робити все, аби суспільство відійшло від демократичного облаштування влади як можна швидше й далі.

З урахуванням такої ситуації закономірно постає питання: в якому стані нині дослідження інституту президентства в Україні? Відтак, метою цієї статті є спроба охарактеризувати джерельну базу досліджень проблеми функціонування інституту президентства в Україні, аналіз ступеня та наслідків осягнення проблеми вітчизняними дослідниками і, зрештою, визначення кола питань, які потребують ретельного осмислення в подальшому.

Публікації стосовно інституту президентства в Україні можна поділити на **дві групи**. До **першої** віднесемо різні документальні матеріали (власне – **джерельну базу**). До **другої** – різнорівневі (за ступенем неупередженості висвітлення, науковості) публікації, присвячені осмисленню, оцінкам наслідків становлення і функціонування інституту президентства.

У межах **першої групи** виділимо кілька підгруп. До **першої підгрупи** відносимо документи стосовно запровадження та розвитку інституту президентства. Передусім – видання нормативного характеру. Серед них – Закони УРСР, оприлюднені у „Відомостях Верховної Ради УРСР" 1991 року; Закони України, Постанови Верховної Ради, Укази та Розпорядження Президента України, постанови Центрвиборчкому, офіційні статистичні дані щодо виборів Президента тощо, розміщені на сторінках „Відомостей Верховної Ради України", „Урядового кур'єра", „Голосу України", „Офіційного вісника України" чи представлені на сайтах Президента України і Верховної Ради України.

До **другої підгрупи** відносимо документи (біографії претендентів на пост Президента, їхні виступи, інтерв'ю, звіти про доходи, матеріали Центрвиборчкому тощо), які містять відомості про кандидатів у

президенти України під час виборів 1991 [6], 1994 [7] та 1999 року [8]. Звернемо увагу на промовистий факт: публікації в пресі (їх кількість, інтенсивність, регіон поширення) є своєрідним індикатором інтенсивності виборчої кампанії того чи того претендента, інтересу мас-медіа і – опосередковано – суспільства до персони кандидата в президенти. Так, нам не вдалося, наприклад, відшукати в пресі (не партійній), що поширювалася 1991 року в Києві, жодного інтерв'ю чи статті, приміром, С. Гуренка. Тільки одним інтерв'ю (в „Правде Украины") був представлений О. Бердник; двома документами – Л. Лутковський, В. Пилипчук, В. Яворівський; трьома – Л. Табурянський. Найбільше уваги мас-медіа приділяли Л. Кравчуку, Л. Лук'яненку і В. Чорноволу.

Третя підгрупа представлена безпосередніми зверненнями, виступами, інтерв'ю перших українських президентів – Л. Кравчука [9] та Л. Кучми [10] в Україні та за її межами. Для розуміння суті сприйняття першою особою держави – Президентом, з одного боку, дій соратників та опонентів, спрямованих на зміцнення чи послаблення інституту президентства, з другого – власного місця в системі влади у наступні роки (тобто після 1999 року), його оцінок інституту, персоніфікованим уособленням якого він є, корисним буде ознайомлення з книгами, що вийшли з-під пера Л. Кравчука [11] і Л. Кучми [12].

До **четвертої підгрупи** відносимо виступи (в тому числі – в стінах парламенту, ознайомитися з якими можна на сайті Верховної Ради в Інтернеті), інтерв'ю, статті, книги представників владних структур різних рівнів тощо [13]. В них віддзеркалився мало не весь спектр політичних „переживань", настроїв „за" і „проти", актуальних проблем українства. Прикметно, що серед названих осіб є люди, для яких державні справи в тому чи іншому варіанті завжди були пріоритетними. Є й ті, що прийшли в політику тільки в останнє десятиріччя (з бізнесу, науки тощо), чи яких політика „зачепила" найбезпосереднішим чином, звузивши, а відтак і обмеживши, чи, навпаки, розширивши межі сфери професійної діяльності. Осягнення в сукупності цієї багатопластової, різнохарактерної, неупередженої чи, навпаки, заангажованої в той чи інший спосіб творчості дає можливість з'ясувати сутнісні риси, тенденції розвитку інституту президентства не тільки загалом (за весь час його існування), але й в окремі відтинки часу, інколи дуже короткі, однак насичені подіями з їх неоднозначними наслідками.

Зорієнтуватися в масиві таких документальних матеріалів до певної міри допоможе чи не єдине поки що в Україні видання довідкового характеру – бібліографічний покажчик „Президент України" [14]. На його сторінках вміщено відомості про документи нормативного характеру, які з'явилися у 1991 – 1999 роках, і в яких відбився процес створення та функціонування інституту президентства. Тут оприлюднено також документи, в яких віддзеркалився хід виборів Президента України 1

історіографія

грудня 1991 року, 10 липня 1994 року та 31 жовтня і 14 листопада 1999 року. Є й відомості щодо публікації звернень, виступів, інтерв'ю Л. Кравчука та Л. Кучми.

До окремої – **другої** – групи, як вказувалося, відносимо публікації, присвячені осмисленню, оцінюванню наслідків становлення та функціонування інституту президентства. „Бібліографічний покажчик" допомагає зорієнтуватися, зокрема, в колі публікацій, що побачили світ у 1991 – 1999 роках на сторінках близько ста українських періодичних видань (найперше тих, котрі є у фондах Національної парламентської бібліотеки та Бібліотеки Верховної Ради України, і які, відповідно, потрапили на сторінки покажчика). Зрозуміло, що публікації, які потрапили чи не потрапили з якихось причин до покажчика, як і ті, котрі з'явилися уже в наступні роки (після президентських виборів 1999 року), досить різнопланові. Відтак їх відповідно „сортуємо" й поділяємо на кілька підгруп.

До **першої підгрупи** відносимо матеріали, котрі побачили світ завдяки старанням журналістів на сторінках офіційних періодичних видань („Голос України", „Урядовий кур'єр"), а також іншої розмаїтої (в ідейно-політичному, партійному, насамперед, плані) української періодики. Інтерес, з моєї точки зору, викликають, передовсім, видання, яким вдалося „жити" в інформаційному полі країни відносно довго (тижневик „Дзеркало тижня", щоденні газети „День", „Сільські вісті", „Україна молода" та ін). На їхніх шпальтах чітко простежується еволюція означеного владного інституту і, головне, сприйняття його представниками різних політичних сил, верств населення тощо. Зрозуміло, що крім названих заслуговують на увагу й ті видання, яким з різних причин не судилося тривалого „періодичного життя" (в центрі чи регіоні), оскільки їхні публікації в одних випадках віддзеркалюють своєрідний „погляд", реакцію, приміром, Заходу чи Сходу України на дії „центру" (президентські ініціативи й вчинки, заклики й застереження), а з іншого – є рефлексією самого „епіцентру політичного життя" на наслідки функціонування інституту президентства.

До **другої підгрупи** відносимо дослідження вітчизняних науковців – соціологів, істориків, юристів, політологів, спеціалістів з держуправління та ін. Аналізуючи їхні праці, не зайве пам'ятати, що суспільні науки у нас є ще значною мірою політично заангажованими, а науковці заради поліпшення свого жалюгідного матеріального становища вдаються до обслуговування тих чи інших політичних сил та їхніх лідерів. Тож інколи творам тих, хто претендує на статус науковця, бракує неупередженості [15]. Попри це можемо засвідчити: українські науковці нагромадили досить солідний обсяг знань стосовно інституту президентства, а також здійснили спроби (більш чи менш вдалі) аналізу його функціонування.

Передовсім виокремимо дослідження, присвячені сутності принципу

поділу влади в умовах демократії [16], інституційній природі державної влади та системі її політико-правових інститутів [17]. Коли знайомишся з цими працями, можеш тільки пожаліти, що аж на межі XX – XXI століть українці, відійшовши від настановлень попередніх епох, починають з'ясовувати найелементарніше.

Слід зупинитися на публікаціях, присвячених з'ясуванню сутності самого терміну „президент" [18], інституту президентства, його природи, особливостей функціонування в інших країнах – з різними системами влади: президентською, парламентською чи змішаною [19]. Окремо відзначимо публікації, присвячені з'ясуванню сутності інституту глави держави (в тому числі й президента) та його взаємодії з іншими владними інститутами [20].

Привертають увагу дослідження, в яких робляться спроби проаналізувати інститут глави держави (президента) в Україні в історичній ретроспективі [21]. Особливий інтерес становлять публікації, присвячені осмисленню проблеми необхідності (чи, навпаки, недоцільності) запровадження інституту президенства в Україні [22] та його становлення в першій половині 1990-х років [23], компаративному аналізу специфіки функціонування цього інституту в Україні та інших країнах (в умовах різних систем влади) [24].

Серед чільних дослідницьких проблем – проблеми, пов'язані із становленням та еволюцією конституційно-правового статусу Президента України [25], визначенням його місця та ролі в розвитку демократії, в системі влади [26], здійсненні загальнодержавної, регіональної, муніципальної політики [27], забезпеченні національної безпеки [28], а також з аналізом діяльності адміністрації Президента та інших структур, створених „при" Президентові [29]. Окрема увага зосереджується на проблемі іміджу Президента [30], створенні „політичних портретів" перших українських президентів [31].

Осібний масив публікацій – праці з проблеми розвитку парламентаризму в Україні, а також виконавчої і судової влади, ефективності державного управління. Науковці „паралельно" вдаються до висвітлення багатогранної діяльності Президента, його взаємин з іншими гілками влади тощо [32]. У багатьох публікаціях аналізується хід президентських перегонів (в основному – 1994 і 1999 років) [33].

Аналіз цього масиву публікацій дозволяє, найперше, зробити висновок щодо „дублювання" досліджень окремих аспектів проблеми функціонування інституту президентства (зокрема питання конституційного статусу Президента). Причина: дослідження не координуються. В результаті чимало важливих питань і досі недостатньо або й зовсім не висвітлено в науковій літературі. Так, малодослідженими лишаються питання суто методологічного характеру і, найперше, – в чому суть (ознаки, критерії, характеристики) політичних інститутів загалом та

історіографія

інституту президентства зокрема. Впадає в око, що часто просто підмінюється (зокрема, в юридичній літературі) поняття „інститут президентства" (у значенні комплексу юридичних норм, які регулюють соціально-правові відносини) поняттям „інститут президента" (як державного органу). Політологи, вживаючи перше поняття, ухиляються від визначення його суті або використовують орієнтири, запропоновані юристами.

На нашу думку, продуктивніше було б звернутися до соціологічних підходів. Згідно з ними, „соціальний інститут" (у тому числі й „політичний інститут") набуває розширеного, так би мовити, трактування і стає більш ємким поняттям. Він визначає широкий спектр соціально регульованої та організованої поведінки людей (стійкий комплекс формальних і неформальних правил, принципів, норм, настановлень, які регулюють різні сфери людської діяльності та організовують їх в систему ролей і статусів, утворюючи соціальну систему [34]). Доцільно використовувати й методологічні розробки щодо сутності поняття „політичний інститут", запропоновані західними політологами (наприклад, Г. О'Донеллом).

Наявність посади президента в структурі влади є чинником, який ускладнив розуміння науковцями й політиками суті форми правління в Україні. Спектр точок зору щодо особливостей форми правління надзвичайно широкий. Пропонується кілька варіантів-висновків: Україну визначають або як „президентську", або як „напівпрезидентську", або як „змішану" чи „президентсько-парламентську" республіку. Поверхнева, так би мовити, причина такого „різночитання" полягає в тому, що в Конституції України законодавець не закріпив Президента за жодною з гілок влади. Сутнісна ж – у тому, що дослідники, користуючись термінологогією, розробленою в західній науці, вкладають у неї нові смисли, не вдаючись до жодних пояснень.

З урахуванням західного „наповнення" терміна, Україна не є президентською республікою хоча б тому, що одним із критеріїв президентської республіки є те, що Президент очолює виконавчу владу (як у США). Як не є й напівпрезидентською (змішаною), адже в ній Президент має поділяти функції (в межах знову ж таки виконавчої гілки влади) з Прем'єр-міністром.

Що ж до такого поняття, як „президентсько-парламентська" республіка (чи „парламентсько-президентська"), то це поняття є науково неспроможним для характеристики демократичної республіки, оскільки констатує поділ влади між двома „центрами". При цьому один з „центрів" неодмінно домінує. (В такому випадку доцільніше говорити про одну з форм авторитарного, а не демократичного режиму). Слід відзначити, що „термінологічне сум'яття" характерне й для аналізу українськими дослідниками форм правління в країнах, приміром, Західної Європи.

Що ж до практичних політиків, то їхнє „політичне" невігластво

спричиняє прямі маніпуляції свідомістю електорату. Адже розгляд, наприклад, президентської форми правління „як нижчої форми організації держуправління (якщо оцінювати з позицій демократії)" [35], як і твердження, що „парламентсько-президентська модель є перехідною до парламентської", не витримує жодної критики. Президентська республіка, як свідчить досвід США, може бути такою ж демократичною формою правління, як і змішана чи парламентська. Як може вона бути й далекою від демократії (декларується демократія, а правління здійснюється авторитарними методами). Що ж до „перехідності" „парламентсько-президентської" моделі як етапу на шляху до парламентської, то, як вказувалося, західні аналітики не відшукали такої форми правління в демократичному світі.

Серед інших питань, які вимагають уваги дослідників, є питання, пов'язанні з прискіпливим вивченням впливу Президента на пострадянське впровадження принципу розподілу влади, на темпи й ефективність інституціоналізації політичної влади в Україні та консолідацію українського політикуму. Необхідний (поза будь-якими вузькоідеологічними рамками) аналіз президентських ініціатив (наприклад, підстав, на основі яких український парламент міг би бути трансформований у двопалатний), методів керівництва (приміром, створення численних структур „при Президентові", проведення акцій „під патронатом Президента") та президентської риторики в тих чи інших випадках (наприклад, суджень щодо того, чому б українському Президентові не дозволяти собі вчинків, які дозволяє собі президент США).

Повчальним, думається, буде й компаративний аналіз внутрішньої і зовнішньої політики перших українських президентів, реконструювання особливостей соціально-політичних настроїв народу (в яких віддзеркалилася підтримка чи байдужість, страх чи спротив) як реакції на ті чи інші дії, вчинки, наслідки впроваджуваної українськими „президентами меншості" (обраними за результатами голосування у другому турі) політики. Урахування феномена „президент меншості" буде доцільним й у випадку, коли побажаємо збагнути засади конфліктогенного потенціалу інституту президентства в Україні. Цю проблему варто розглядати й крізь призму виконання/невиконання Президентом функцій гаранта Конституції.

Об'єктивний, неупереджений аналіз як окреслених, так і інших питань підведе до розуміння ключового з них – визначення оптимального статусу Президента в українському соціумі, обгрунтування доцільних меж його компетенції та встановлення переліку виконуваних ним політичних функцій.

історіографія

Література:

1. Див., наприклад: **Авакян С. А.** Президент Российской Федерации: эволюция конституционно-правового статуса // Вестник Московского университета. – Серия 11. Право. – 1998. – №1; **Арутюнян Г. Г.** Институт Президента Республики Армения (сравнительно-правовой анализ). – Ереван, 1996; **Джунусова Ж. Х.** Республика Казахстан: Президент. Институты демократии. – Алматы: Жеты Жаргы,1996. – 208 с.; **Елисеев Б. П.** Институт президента Российской Федерации. – М., 1992; **Майлыбаев Б. А.** Становление и эволюция института президента республики Казахстан: проблемы, тенденции, перспективы (опыт политико-правового исследования): Монография. – Алматы: изд-во „Арыс", 2001. – 532 с.; **Мшавонян Г. А.** Президентская власть и разделение властей в полупрезидентской республике: опыт Армении // Государство и право. – 2000. – №1. – С. 87 – 97; **Окуньков Л. А.** Президент Российской Федерации. Конституция и политическая практика. – М., 1996 та ін.

2. **Шевцова Л. Ф.** Смена Режима или Системы? // Полис. – 2004. – №1. – С. 47.

3. **Лукин А. В.** Диктатура и жизнь // Там же. – С. 14.

4. **Шестопал Е. Б.** Авторитарный запрос на демократию, или Почему в России не растут апельсины // Там же. – С. 28.

5. **Ганапольский М.** Монархия нужна России, как воздух // http:// ng.ru/politics/2004-05-25/2_monarchy.html

6. Наприклад: Владимир Яворивский: „Судьба Украины будет решаться 1 декабря" // Правда Украины. – 1991. – 14 сентября. – С. 1; **Гриньов В.** Я – ліберально-буржуазний політичний діяч // Демократична Україна. – 1991. – 16 жовтня. – С. 2; **Дяк О.** Гуренко буде гетьманом? // Молода гвардія. – 1991. – 4 жовтня. – С. 2; Здобудемо добробут розумом і працею: Мала програма кандидата в Президенти України І. Юхновського // За вільну Україну. – 1991. – 27 листопада. – С .2; Леопольд Табурянський: „Знаю, що обраним не буду" // Київська правда. – 1991. – 23 листопада. – С. 1; **Лук'яненко Л.** Я з дитинства був в опозиції // Молодь України. – 1991. – 17 вересня. – С. 2; **Мокін Б.** Я – прихильник ринкової економіки // Вінницька правда. – 1991. – 5 жовтня. – С. 2; Олександр Ткаченко: „Шанс бути незалежним є. І гріх його не використати" // Київська правда. – 1991. – 6 листопада. – С. 2; Олесь Бердник: „Украину построить без крови и проклятий" // Правда Украины. – 1991. – 17 окт. – С. 1; Програми кандидатів у Президенти: читайте, порівнюйте, вибирайте: (Л. Кравчук, В Чорновіл, В. Гриньов, Л. Лук'яненко, І. Юхновський) // Вечірній Київ. – 1991. – 25 листопада. – С. 2 – 3; П'ять „Д" Леоніда Кравчука для нової України: Кілька штрихів до портрета на тлі передвиборчого марафону // Літературна Україна. – 1991. – 28 листопада. – С. 2; **Чорновіл В. М.** Україна: шлях до свободи // Демократична Україна.

– 1991. – 19 жовтня. – С. 3.

7. **Бабич В.** Це – мій час // Вечірній Київ. – 1994. – 28 травня. – С. 2; **Бабич В.** Как решать проблемы полуострова Крым // Правда Украины. – 1994. – 23 июня. – С. 2; Біографічна довідка Голови Верховної Ради України О. Мороза // Голос України. – 1994. – 20 травня. – С. 1; Коротка біографія Валерія Бабича // Голос України. – 1994. – 22 червня. – С. 16; **Кравчук Л.** Коли я стану президентом, то виступатиму... // Культура і життя. – 1994. – 18 червня. – С. 2; **Кучма Л.** Исполнительная власть должна быть в одних руках // Независимость. – 1994. – 6 июля. – С. 1; Лановий В. Передвиборча програма. Біографія // Голос України. – 1994. – 25 червня. – С. 1; Леонід Кучма – Президент України: [Підсумки виборів Президента України] // Голос України. – 1994. – 13 липня. – С. 1; Леонид Кучма: „Украина должна стать мостом между Западом и Востоком" // Всеукраинские ведомости. – 1994. – 28 мая. – С. 3; **Плющ І.** Моя програма як Президента України // Українська газета. – 1994. – 9 – 22 червня. – С. 1; Хліб духовний і матеріальний: [Передвиборча програма П. М. Таланчука] // Демократична Україна. – 1994. – 18 червня. – С. 1.

8. Автобіографія кандидата у Президенти України Базилюка О. Ф. // Голос України. – 1999. – 15 вересня. – С. 3; Александр Базилюк: в доску славянин, в доску православный: По-украински может, но не хочет // Киевские ведомости. – 1999. – 11 сентября. – С. 5; Александр Ржавский: „Слабому духом богатство не по силам" // Комсомольская правда в Украине. – 1999. – 23 октября. – С. 4; Віталій Кононов: Буду політичним трупом, якщо сам зніму свою кандидатуру" // Україна молода. – 1999. – 29 жовтня. – С. 4; **Габер Н.** Нельзя терять русский язык: о предвыборной программе // Независимая газета. – 1999. – 10 сентября. – С. 5; Геннадій Удовенко: „Я найменш амбітний і найбільш толерантний" // День. – 1999. – 22 січня. – С. 2; Декларація про майно та доходи кандидата у Президента України, отримані у 1998 році: [Мороз О. О.] // Голос України. – 1999. – 22 травня. – С. 3; **Кармазін Ю**. „Ми на порозі тоталітарного режиму" // Голос України. – 1999. – 24 червня. – С. 3; **Марчук Є.** Чому українець став всесвітнім жебраком? Аналіз новітньої вітчизняної історії частково дозволяє дати відповідь на це питання // Голос України. – 1998. – 29 вересня. – С. 4; Олександр Ткаченко: „Державі потрібен господар, а не експериментатор..." // Хрещатик. – 1999. – 8 жовтня. – С. 4 – 5; **Онопенко В.** Діагноз хвороби – безвідповідальність держави // Голос України. – 1998. – 15 вересня. – С. 4; Симоненко П.: „Я уверен, что от главы государства практически все отвернутся" // Зеркало недели. – 1998. – 7 – 15 мая. – С. 2; Юрий Костенко: „Україну врятують не зони..." // Хрещатик. – 1999. – 20 серпня. – С. 4 – 5 та ін.

9. Див., наприклад: **Кравчук Л. М.** Виступ на урочитому засіданні Верховної Ради України 5 грудня 1991 р. // Голос України. – 1991. – 7 грудня. – С. 3; Його ж. Не поступаючись власним суверенітетом... // Молодь

історіографія

України. – 1991. – 13 грудня. – С. 2; Його ж. У конфлікті з Чорноморським флотом винна тільки одна держава – Росія // Україна молода. – 1992. – 10 квітня. – С. 2; Його ж. Знайти формулу спільного життя // Голос України. – 1992. – 19 липня. – С. 2; Його ж. Шукаю рішення, які відповідали б інтересам України // Робітнича газета. – 1993. – 14 січня. – С. 1; Його ж. Есть верное средство сохранения независимости // Киевские новости. – 1994. – №8 (февр.). – С. 1 та ін.

10. Див., наприклад: **Кучма Л. Д.** Ми маємо останній шанс зупинити мафіонізацію українського суспільства: Виступ Президента України Леоніда Кучми на розширеній Колегії МВС України 5 серпня 1994 р. // Голос України. – 1994. – 10 серпня. – С. 3; Президент Украины Леонид Кучма: „За моей спиной 52-миллионный народ. Думая об этом, особенно чувствуешь, как тяжела шапка Мономаха": Эксклюзивное интервью спецкору „Киевских ведомостей" Л. Жаловаге // Киевские ведомости. – 1995. – 25 февраля. – С. 1, 4 – 5; Його ж. Недостаточно провозгласить независимость, важно состояться: Интервью Президента Украины издателю „Нового русского слова" В. Вайнбергу // Зеркало недели. – 1997. – 5 июля. – С. 4; Його ж. Суверенна Україна – закономірний вияв історії // Стратегічна панорама. – 1999. – №3. – С. 3 – 11 та ін.

11. Див.: **Кравчук Л. М.** Держава і влада: досвід адміністративної реформи в Україні. – К.: Інтелект, 2001. – 192 с.; Його ж. Маємо те, що маємо: Спогади і роздуми. – К.: Століття, 2002. – 392 с.; Леонід Кравчук: „Є така держава Україна". Матеріали з виступів, інтерв'ю, прес-конференцій, брифінгів, відповідей на запитання / Упорядк. та передм. М. Шпаковатого. – К.: Глобус, 1992. – 223 с.

12. Див.: **Кучма Л. Д.** Про найголовніше. – К., 1999. – 351 с.; Його ж. Україна – не Росія. – М.: Время, 2003.

13. Наприклад: Александр Лавринович: „Можно оказаться перед выбором без выбора" // Киевские ведомости. – 1999. – 19 мая. – С. 4; **Бродский М.** Такой милый трутень. Метаморфозы „конструктивной оппозиции" // Киевские ведомости. – 1999. – 17 июня. – С. 5; **Головатий С.** Вбивство України „на замовлення" хуторянства: про драму Руху і реалізм у політиці // День. – 1999. – 7 жовтня. – С. 7; **Джемілєв М.** Курултай вирішить, кого підтримають кримські татари // День. – 1999. – 4 серпня. – С. 2; Євген Марчук: „Я не можу підтримати комуністичну схему" // День. – 1999. – 5 листопада. – С. 1; **Карпенко В.** Преса і незалежність України. Практика медіа-політики 1988 – 1998 рр. – К.: Ін-т журналістики КНУ ім. Тараса Шевченка, Нора-Друк, 2003. – 350 с.; **Крючков Г.** И это называется „незалежністю"? // Комуніст. – 1999. – №33. – С. 3; **Марчук Є. К.** Україна: нова парадигма поступу: Аналітичне дослідження. – К.: Аваллон, 2001. – 216 с.; **Мороз О. О.** Політична анатомія України. – К. : Парламентське вид-во, 2004. – 388 с.; **Мусієнко Г.** Україна для українців. Хто за і проти? – К., Біла Церква: Б.В., 2003. – 432 с.; Слава Стецько: „Наш вибір – процвітання

України" // Демократична Україна. – 1999. – 9 вересня. – С. 1 – 2; **Хмара С.** Десять років номенклатурної незалежності. – К., 2002. – 142 с.; **Чиж І.** Люди ще стогнатимуть від такого вибору // Вечірній Київ. – 1999. – 3 листопада. – С. 4.

14. Президент України. Бібліографічний покажчик (1991 – 1999) / Нац. парлам. б-ка України, Секретаріат Верховної Ради України. Відділ інформ.–бібл. забезпечення. Упоряд.: Е. А. Афонін, Т. О. Яковлєва, І. А. Душ, Ю. А. Левенець, О. О. Рафальський. – К., 2000. – 272 с.

15. Див., наприклад: **Батенко Т.** Королі СНД: Портрети дванадцяти президентів (тенденції та закономірності розвитку в пострадянському просторі). – Львів: Кальварія, 2000. – 216 с.; **Бень А. Б.** Правди і суду! Полковник Омельченко і його команда про: Л. Кравчука, Л. Кучму, П. Лазаренка, Д. Табачника, Г. Ворсінова, А. Хорішка, Ю. Карасика та інших. – Рівне, 1998. – 208 с.; **Харченко П.** Дзеркало для Леоніда Кравчука (від Політбюро КПУ до Політбюро СДПУ(о)). — К.: АУНДП, 2002. – 122 с.

16. **Каневський О. С.** Доктрина розподілу влади: від теоретичної концепції до політико-конституційного принципу: Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Львівський держ. ун-т ім. Івана Франка. – Л., 1999. – 19 с.; **Ладиченко В. В.** Поділ влади: теорія і практика. – К. : Україна, 1998. – 32 с.; **Харитончук М. В.** Зарубіжні концепції і практика децентралізації державного управління: Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.04 / НАН України; Інститут світової економіки і міжнародних відносин. – К., 2000. – 17 с.

17. Наприклад: **Скрипнюк В. М.** Конституційні основи функціонування ситеми демократичної державної влади // Держава і право: Зб наук. праць. Юр. і політ. науки. – В. 9. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. – С. 186 – 192; **Тихомиров С. И.** Основные направления развития современных политических систем / Севастопольский гос. технический ун-т. – Севастополь, 1999; **Шаповал В. М.** Виконавча влада в розвинених країнах. – К., 1996. – 60 с.; Його ж. Державний лад країн світу: Довідник / Українська правнича фундація. – К.: Український центр правничих студій, 1999. – 318 с.; **Шевчук В. О.** Влада у некласичних формах демократії: політико-антропологічний вимір: Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Харківський національний ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2003. – 18 с.

18. **Кульчицький С.** „Президент" // Президент. – 1999. – № 1. – С. 4 – 5; Політологічний довідник (Президент, президентське правління) // Політика і час. – 1991. – № 4. – С. 45 – 47; **Рябов С.** Словник політичної думки: [Поняття та традиції застосування терміну „президент", права та повноваження президента в конституціях країн з президентською форм. правління] // Політологічні читання. – 1992. – № 1. – С. 293.

19. Наприклад: **Батракова І. В.** Президентська влада та її різновиди // Актуальні проблеми політики: Зб наук. праць. – Вип. 10/11. – Одеса: „Юр.

історіографія

літ-ра", 2001. – С. 649 – 654; **Бостан С. К.** Змішана форма республіканського правління: Проблеми теорії і практики // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2002. – № 2 (15). Ч. 1. – С. 53 – 56; **Воскресенский Ю. В.** Понятие формы правления и критерии ее различия // Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні науки. – 2002. – Вип. 15. – С. 178 – 185; **Дем'янець В.** Інститут президентства в країнах Центрально-Східної Європи // Нова політика. – 1999. – № 3. – С. 5 – 7; **Закусило О., Мельниченко В.** Для чого державі президент // Віче. – 1993. – №12. – С. 18 – 28; **Кононенко Н. А.** Інститут президентства в країнах з партійною формою правління // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. – 1997. – Вип. 1. – С. 126 – 169; **Павленко Р.** Президент і механізм здійснення державної влади. – К., 1995. – 30 с.; **Ткач О. І.** Деякі особливості типології політичних систем і режимів // Політологічний вісник. – 2002. – № 11. – С. 87 – 101; Його ж. Президентська система влади в країнах Латинської Америки: Особливості формування та функціонування // Політологічні обрії: Зб. наукових праць / За ред. Кирилюка Ф. М., Хилька М. І. – К.: Укр. Центр дух. культури, 2001. – С. 78 – 94.

20. Наприклад: **Георгіца А. З.** Взаємодія парламентів з главами держав: досвід інших країн // Науковий вісник Чернівецького університету. – 1999. – Вип. 55. – С. 27 – 32; **Коломієць Ю. М.** Інститут глави держави в системі вищих органів влади зарубіжних країн : Автореф. дис... канд. політ. наук 12.00.02 / Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. – Х., 1999. – 20 с.; Його ж. Інститут глави держави в системі вищих органів влади й управління зарубіжних країн / Університет внутрішніх справ. – Х. : Основа, 1998. – 245 с.; **Чуйко З. Д.** Інститут глави держави в структурі вищих органів державної влади країн СНД // Українська державність: Становлення, досвід, проблеми: Зб. наук. ст. – Х.: Право, 2001. – С. 64 – 65; **Шатіло В.** Інститут глави держави // Віче. – 1999. – № 10. – С. 137 – 144.

21. **Манюк П. Т.** Глава держави в конституційних актах Української держави // Держава і право: Зб наук. праць. Юр. і політ. науки. – В. 12. – К.: Ін–т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. – С. 145 – 149; **Романенко О. В.** Розвиток політико–правової думки XIX – XX ст. про інститут Президента в Україні // Там же. – С. 201 – 206.

22. **Дмитренко Г., Лунев И.** Нужен ли Украине „просвещенный монарх"? // Персонал. – 1998. – №6. – С. 39 – 43.

23. **Кононенко Н. В.** Інститут президентства в Україні: політологічний аналіз: Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / НАН України, Ін-т політ. і етнонац. досл-нь. – К., 1996. – 16 с.; **Михальченко Н. И., Андрущенко В. П.** Беловежье. Л. Кравчук. Украина 1991 – 1995. — К. : Укр. Центр духовной культуры, 1996. – 512 с.; **Плахотнюк Н.** Становлення і розвиток інституту президентства в Україні // Вісник Укр. Академії держ. управл. – 1998. – №4. – С. 47 – 56.

24. Наприклад: **Бойко О. В.** Інститут президентства в Україні і США (порівняльно-правовий аналіз): Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2004. – 20 с.;

Кислий П., Вайз Ч. Становлення парламентаризму в Україні: На тлі світового досвіду. – К.: Абріс, 2000. – 414 с.; **Кононенко Н. В.** Інститут президенства в Україні: тенденції розвитку у контексті використання австрійського досвіду // Порівняльний аналіз політичних структур Австрії та України. – Львів, 1996. – С. 135 – 139; **Назаренко О. А.** Вибори президента: європейський досвід і українська перспектива // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України: Наук.-практ. збірник. – 1999. – №1. – С. 43 – 46; Парламентсько-президентська форма правління: Україна та німецький досвід: Зб. наук. праць – К.: К. І. С., 2003. – 194 с.; **Стасюк Ю. Є.** Інститут президентства в контексті досвіду України та Росії: Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2001. – 19 с.

25. **Бурчак Ф. Г.** Президент України. – К.: Ін Юре, 1997. – 24 с.; **Головатенко В.** Окремі аспекти конституційно-правового статусу Президента України // Право України. – 1999. – №5. – С. 30 – 33; **Кривенко Л.** Президент України: еволюція конституційно-правового статусу // Віче. –1999. – №10. – С. 77 – 94; **Кушниренко А.** Вето Президента Украины: Юридическая природа и содержание // Бизнес-Информ. – 1996. – №6. – С. 24 – 25; **Плахотнюк Н. Г.** Інститут президентства в Україні: конституційно-правовий аспект: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 1999. – 20 с.; **Тодыка Ю. Н., Яворский В. Д.** Президент Украины: конституционно-правовой статус. – Х.: Факт, 1999. – 256 с.; **Цвік М., Процюк О.** Про державно-правову природу влади Президента України в системі розподілу влади // Вісник Академії правових наук України. – Х.: Право, 1999. – №1.

26. **Агафонов С. А.** Інститут Президента в системі державної влади України: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2003. – 16 с.; **Батракова И. В.** Роль президентской власти в развитии новых демократий (на примере Украины) // Актуальні проблеми політики: Зб наук. праць. – Вип. 12. – Одеса: „Юр. літ-ра", 2001. – С. 589 – 595; **Городецький О. В.** Парламент і президент (проблеми відносин) // Науковий вісник (Чернівецького ун-ту). – Серія „Правознавство". – В.4–5. – Чернівці, 1996. – С. 144 – 149; **Конончук С. Г.** Розвиток демократії в Україні: 2000 рік / Український незалежний центр політичних досліджень. – К. : Агентство „Україна", 2001. – 315 с.; **Серьогіна С. Г.** Компетенція Президента України: теоретико-правові засади. Автореф. дис... канд. юрид. наук. – Х., 1998. – 18 с.

27. **Кампо В., Пухтинський М.** Муніципальна політика Президента України / Фонд сприяння місцевому самоврядуванню України при

історіографія

Президентові України; Академія муніципального управління. – К., 2002. – 49 с.; **Томенко М. В.** Яку Україну будує команда Президента Леоніда Кучми?!: Експертна оцінка. – К.: Фонд „Українська перспектива", 1996. – 10 с.; Президент України та державна регіональна і муніципальна політика / Фонд сприяння місцевому самоврядуванню України; Українська асоціація місцевих та регіональних влад / О. О. Дьомін (заг. ред.), О. М Іщенко (упоряд.). — К.: Логос, 2003. – 230 с.

28. **Чуйко З. Д.** Президент України в механізмі забезпечення національної безпеки // Державне будівництво та місцеве самоврядування: Зб. наук. праць. – В.5. – Х.: Факт, 2003. – С. 175 – 182.

29. Адміністрація Президента України: статус та структура // Політичний календар. – В. 2. – 1997. – С. 3 – 4; **Кононенко Н. В.** Президентські інституції 1991 – 1997 років // Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку / Ред. кол.: Ф. М. Рудич (голова) та ін. – К.: Парл. вид-во, 1998. – С. 104 – 118;

30. **Вознесенская Е. Л.** Формирование имиджа президента Украины средствами документальной фотографии // Наук. студії з політ. психології. – В. 2. – К.,1996. – С. 158 – 167; **Выдрин Д.** Чем бесполезнее имиджмейкер, тем меньше ошибок у кандидата // Киевские ведомости. – 1999. – 28 сентября. – С. 4; Для кандидата в президенты интеллект является главным деловым качеством, считает философ Сергей Крымский // День. – 1999. – 22 мая. – С. 6.

31. **Литвин В. М.** Украина: политика, политики, власть: На фоне политического портрета Л. Кравчука. – К.: Альтернативи, 1997. – 334 с.; **Луканов Ю.** Третій президент (Політичний портрет Леоніда Кучми). – К.: Такі справи, 1996. – 158 с.

32. **Авер'янов В. Б.** Проблеми організації виконавчої влади // Правова держава. – К., 1996. – Вип. 7; **Бакуменко В., Бакаєв Ю., Кравченко С.** Технології формування правових державно-управлінських рішень // Сучасні проблеми державного управління: дослідження, технології, методики / За заг. ред. В. М. Князєва. – К.: УАДУ, 1999. – С. 43 – 46; **Битяк Ю.** Оновлення змісту діяльності органів виконавчої влади – головна мета адміністративної реформи в Україні // Вісн. Акад. правов. наук України. – Х.: Право, 1999. – №4; **Коваленко А. А.** Виконавча влада в Україні на сучасному етапі: теорія та практика: монографія. – К.: Ін-т держави і права ім. В. Корецького НАН України, 2002. – 512 с.; **Кордун О.** Політико-юридичний характер діяльності Конституційного Суду // Людина і політика. – 1999. – №5. – С. 2 – 12; **Литвин В. М.** Україна: досвід та проблеми державотворення (90-ті роки XX ст.) – К.: Наук. думка, 2001. – 559 с.; **Павленко Р. М.** Парламентська відповідальність уряду: світовий та український досвід. – К.: Вид. дім „КМ Академія", 2002. – 253 с.; **Сацький П. В.** Становлення політичної системи в Україні наприкинці 1980-х – в першій половині 1990-х років: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 /

Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2003. – 16 с.; **Сухонос В. В.** Динаміка сучасного державно-політичного режиму в Україні: антиномія демократизму і авторитаризму / Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; Українська академія банківської справи. Юридичний факультет. – Суми: Університетська книга, 2003. – 336 с.; **Томенко М. В.** Самоозначення України: від історії до політики. – К. : Заповіт, 1998. – 271 с.; **Француз Т. І.** Політико-правові проблеми становлення і розвитку судової влади в незалежній Україні: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.13 / Одеська національна юридична академія. – О., 2001. – 18 с.; **Цвєтков В. В., Горбатенко В. П.** Демократія – Управління – Бюрократія: в контексті модернізації українського суспільства. – К. : Інститут держави і права ім. В. І. Корецького НАН України, 2001. – 248 с.; **Цвєтков В. В.** Державне управління: основні фактори ефективності: Політико-правовий аспект / НАН України; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького, Академія правових наук України. – Х.: Право, 1996. – 164 с.

33. Наприклад: Вибори в Україні 1994 року / Міжнародна фундація виборчих систем (IFES). – 2. вид., доп. – К., 1995. – 231 с.; Вибори Президента України – 99: проблеми теорії і практики: Зб. матеріалів міжнарод. наук.-практ. конф. (доп., виступи, рек.) / Центральна виборча комісія / М. М. Рябець (голов. ред.). – К., 2000. – 283 с.; **Вовк Р.** Формування законодавства про вибори Президента України (1991 – 1999 роки) // Політичний менеджмент. – 2003. – №2. – С .74 – 82; **Кононенко Н.** Інститут президентства в Україні: трансформація напередодні виборів 1999 року // Людина і політика. – 1999. – №3. – С. 3 – 5; **Кульчицький С.** Виборча кампанія як дзеркало нашої еволюції // Голос України. – 1994. – 8 липня. – С. 3; **Курас І.** Вибори і вибір: 1991 – 1999 // Стратегічна панорама. – 1999. – №3. – С. 38 – 47; **Михальченко М.** Зоряний час соціології чи брудна виборча кампанія? // День. – 1999. – 16 жовтня. – С. 2; **Плотников О.** Вибори і економіка. Сподіваємося з надією? // Віче. – 1999. – №2. – С. 84 – 93; **Почепцов Г.** Еліти линяють восени // Політика і економіка. – 1999. – №13. – С. 14 – 15; **Пухтинський М.** Вибори і влада в Україні // Урядовий кур'єр. – 1994. – 18 червня. – С. 6; **Шкурат І.** Залежність електоральних уподобань виборців від рівня їх політичної культури // Вісник Укр. академії держ. управ. при Президентові України. – 1999. – №1. – С. 154 – 164.

34. Современная западная социология. – М.: Изд-во полит. лит-ры. – 1990. – С. 118, 117.

35. **Мороз О. О.** Політична анатомія України. – К.: Парламентське видавництво, 2004. – С. 300.